

КРИТИКА Б.МАРТОСОМ МОНОГРАФІЇ С.НАРІЖНОГО
«УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ»
(МАЛОВІДОМЕ ПРО ВІДОМУ КНИГУ)

Telyachyi Yuriy. Critic B.Martos the monograph of S.Narizhnyi's «Ukrainian emigration» (not popular about the known book). The article analyzed the evaluation monograph B. Martos S. Nareznyj «Ukrainian emigration».

У статті проаналізовано оцінку Б.Мартосом монографії С.Наріжного «Українська еміграція».

У буремні часи Другої світової війни 1942 р. в м.Празі вийшла друком фундаментальна монографія Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (частина перша) [1]. Її автор — Симон Петрович Наріжний (1898 р, Полтавщина — 1983 р., Австралія) — український історик у діаспорі, професор Українського вільного університету, багаторічний працівник Музею визвольної боротьби України в м.Празі [2, с. 130]. Цю книгу, давно очікувану в широких колах української еміграції в різних країнах світу, вдалося видрукувати, в першу чергу, завдяки зусиллям її автора. Але в передмові С.Наріжний віддає належне своїм колегам, здебільшого активним учасникам Української революції 1917–1920 рр., працівникам українських освітніх, просвітницьких наукових установ і організацій Чехословаччини та інших країн світу, які всебічно сприяли як у зборі матеріалів, так і в плані фінансової підтримки цього проекту [3, с. 5–6].

У вступному слові С.Наріжний зазначав, що «Огляд культурної праці української еміграції був задуманий покійним проф. О.Лотоцьким ще в 1937 р. Видання такого огляду було в плані Українського Наукового Інституту в Варшаві, одначе не було свого часу здійснене. Перша частина його появляється тепер, як видання Музею визвольної боротьби України, реалізоване спільними засобами багатьох учасників... Хронологічно огляд культурної діяльності в цій книзі обмежений двадцятиліттям 1919–1938 рр. Автор свідомий багатьох недоліків своєї праці, на яку він дивиться лише як на першу спробу, що її майбутній історик не раз змінить і доповнить» [3, с. 7].

Вихід монографії викликав широкий громадський резонанс у середовищі української еміграції, на неї з'явився ряд рецензій. Однак невеликий наклад відразу поставив книгу в розряд дефіцитних, раритетних.

Упродовж понад 50 років у силу політичних обставин «Українська еміграція» була недоступна широким колам читачів. Лише 1999 р. завдяки ініціативі сучасних учених — О.Федорука, М.Мушинки, Л.Яковлевої та ін. у київському видавництві імені Олени Теліги побачила світ книга «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої), рукопис якої був виявлений в особовому фонді С.Наріжного, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [4].

Нарешті, 2008 р. у дослідно-видавничому центрі Наукового товариства імені Тараса Шевченка у м.Львові накладом у 300 примірників було здійснено репринтне відтворення першої частини книги С.Наріжного «Українська еміграція» [5]. Таким чином, вітчизняні дослідники дістали можливість ознайомитися з книгою, яка йшла до України довгих 66 років.

Але, на наше переконання, історики, культурологи мало обізнані з рецензіями на цю монографію, підготовленими на неї в різні роки, різними авторами в різних країнах.

Одна з найбільш цікавих, авторитетних і, водночас, майже невідомих нашим сучасникам рецензій належить проф. Б.Марто-су. Вона була видрукувана окремим відбитком за назвою «З приводу публікації С.Наріжного: «Українська еміграція» під егідою українського видавництва «Пробоем» у м.Празі в 1943 р. [6].

Її автор — Борис Миколайович Мартос — (1879 р., Полтавщина — 1977 р., США) — відомий український громадсько-політичний і державний діяч, науковець, педагог. У роки Української революції (1917–1920 рр.) — член ЦР, генеральний секретар земельних справ першого українського уряду, в добу Директорії УНР — міністр продовольства, міністр фінансів, з 09.04 до 27.08.1919 р. — голова РНМ УНР. З 1920 р. — на еміграції в Німеччині, Чехословаччині, США. Був одним з організаторів і професором (з 1924 р.) Української господарської академії в м.Познані, у 1936–1938 рр. обіймв посаду директора її наступника — Українського технічно-господарського інституту [7, с. 454].

Працюючи на ключових посадах в уряді, перебуваючи в епіцентрі подій політичного, культурно-освітнього життя впродовж

1917–1930-х рр., Борис Мартос був добре обізнаний з усіма обставинами культуротворчої діяльності української інтелігенції, в т.ч. й еміграційного періоду. Тому, ознайомившись із текстом монографії Симона Наріжного, він не міг не зреагувати на неї письмово відгуком. Тим паче, що не погоджувався з позицією автора в багатьох аспектах викладу матеріалу. Відгук Б.Мартоса має відверто критичний характер. Враховуючи малодоступність тексту рецензії, бачиться доцільним навести її повний текст у авторській редакції.

«Дожидаєм світла, а ось темрява» (Ісайя 59,9).

На цю книжку написано вже кілька рецензій, що вказують ріжні її дефекти; але я з свого боку не можу обійти мовчки ряд хиб, що здаються мені дуже шкідливими. Книга Наріжного підкупає читача своїм виглядом: бачучи таку товсту книгу, мимоволі ставишся з довіррям до її змісту, сподіваючись, що автор з особливою уважністю простудіював тему, використав всі відповідні матеріали з тою критичністю, яка вимагається від доктора та ще професора історії «з особливим узглядненням історії України», та ще до того, коли публікація підноситься публіці, як «Студії Музею Визвольної Боротьби України».

Українське громадянство, а особливо молоде покоління, давно чекало такої публікації; вона не може не викликати інтересу читача; і я вважаю великою шкодою, що в цій публікації наша визвольна боротьба відбивається, як у кривому зеркалі.

Так, в розділі про Українську Республіканську Капелу, говорячи про її успіхи за кордоном, проф. Наріжний знайшов потрібним кинути тінь на діяльність тогочасного уряду Української Народньої Республіки. На стор. 28 він каже (слідом за мемуаристами?): «Як державна установа, капела мала утримуватися з державної скарбниці, але цього утримання фактично не мала й мусіла дбати про себе сама. Внаслідок цього — як свідчить Ол. Чехівський — адміністраторові капели, замість адміністрування доводилося займатися роздобуванням грошей для капели у ріжних українських міністрів і інш. фінансових потентатів за кордоном. Але це не мало успіху» (підкреслення мої). Отже виходить, що урядові чинники, виславши капелу за кордон, зовсім не давали грошей на її утримання. Яке негативне вражіння це має зробити на читача! Ця тенденція виявляється й на інших сторінках. Так, на стор. 23 читаємо: «...Як українське міністерство

фінансів, так і його закордонні агенти, дуже неохоче задовольняли грошові потреби капели» (отже виходить, що задовольняли, хоч і неохоче?). «... Капела виїхала з України фінансово незабезпечена. ... Капела переходила раз-по-раз фінансові кризи, з яких врятували її сторонні підмоги». Читач скаже: «яка каригідна легковажність з боку урядових чинників!».

Між тим в дійсності справа стояла зовсім не так. Навіть сам С.Наріжний признає (стор. 25), що капела одержала від п.Супруна забезпечення на 3 S місяці; а на стор. 28 говориться навіть таке, що від цього п. Супруна, О. Кошиць дістав гроші, що на них «капела їздила по Європі майже рік». Але хто був цей п. Супрун? Читач безперечно подумає, що це був якийсь меценат-мільйонер, що підтримував капелу в її нужді з власних грошей. Не кожен мусть знати, що цей п. Супрун був якраз фінансовим агентом уряду У. Н. Р., представником м-ва фінансів за кордоном, уповноваженим виплачувати гроші за рахунок державної скарбниці по ордерах міністерства фінансів. А проф. Наріжний не знайшов потрібним це зазначити. Чи, може, цього не дослідив? Некритично наслідував акт ревізії, що як видно з самого акту, була переведена дуже нефахово.

Якби др Наріжний поставився критично до мемуарів, то перед ним виникло б питання: хто ж ці українські міністри й інші «фінансові потентати» за кордоном, до яких безуспішно зверталася капела по гроші? Як, історик, він міг би дослідити, що представниками українського уряду за кордоном були дипломатичні місії та фінансовий агент Г. Супрун, керівник тієї самої Фінансової Комісії в Берліні, про яку говориться на стор. 21. А з українських міністрів перебували за кордоном у 1919–20 рр. мін. зак. справ Темницький та мін. фін. Мартос.

Якби проф. С. Наріжний поставився до справи об'єктивніше то, пишучи свою книгу, міг би перевірити дані мемуаристів і нефахового акту ревізії/ звернувшись за інформаціями до був. мін. фін. Мартоса або до був. адміністратора капели проф. О. Приходька; обидва живуть у Празі. Напр. останній міг би йому сказати, що капела у Відні р. 1919 одержала від мін. зак. справ Темницького 1.000.000 крон, що в той час складало дуже поважну суму. Що і за кордон капела не виїхала не забезпеченою, бо при від'їзді її тимчасовий керівник міністерства фінансів А. Маршинський видав їй значну суму (700.000 гривень?), так що капела утримувала себе під час перебування в Галичині і в Празі приїхала, маючи

500.000 гривень, які О. Приходько на пораду Супруна продав у Берліні за 125 000 нім. марок. Укр. патріот міг би з гордістю підкреслити це «чудо української гривні»: через добру постановку справи, гривня мала ціну і після втрати території. Вже це примусило б др С. Наріжного уважніше простудіювати справу фінансування капели, тим більше, що й у цитованих С. Наріжним спогадах Л. Безручка («Народня Воля» ч. 30 і ч. 50) згадується про 1,000.000 корон, асигнованих віденським посольством і про одержання у вересні 1919 р. від українського уряду чеку на 650.000 крон через отамана Жуківського, що прилетів літаком; Проф. Наріжний у своєму нарисі навіть про ці суми чомусь зовсім не згадує.

А проф. Б. Мартос міг би пояснити, що міністр Мартос мав з собою грошей тільки на видатки по своїй подорожі і безпосередньо не міг виплачувати значних сум. А все ж таки мін. фін. Мартос виплатив послу Васильку в поворот виданих ним капелі 30.000 нім. марок, а послу Поршу дав розпорядження виплатити капелі 45.000 нім. марок і то з сум, здепонованих Мартосом у посольстві і призначених на ведення судових процесів.

Законом 24. 1. 1919. р. на утримання капели в 1919. р. було асигновано 1.184.500 крб., а на видатки, зв'язані з подорожжю по Європі — 1.142.500 фр. франків. Це була сума на той час дуже поважна, бо напр., на утримання надзвичайних дипломатичних місій було асигновано по 361000 крб. на рік. Трохи пізніше ця сума була підвищена до 542.400 крб.) (1. І.Храпко. Збірник законів і постанов Українського правительства. — Відень, 1919. — С. 89–92). Отже говорити про недоброзичливе відношення уряду до капели — тяжко. Проф. Наріжний, згадуючи на стор. 20 про цей закон, замовчує розмір асигнованої суми. Зате на стор. 21 пише, що кредити для капели, відкриті в січні 1919. р. були зараз після того закриті Радою Міністрів, ніби-то по словам тодішнього міністра фінансів у Жмеринці «за ненадобністю». Цю фразу С.Наріжний бере з акту ревізії, переведеної в Берліні в липні 1920 р., не поставивши собі питання, як ревізійна комісія могла встановити, що казав міністр півтора роки перед тим, і не знайшов потрібним перевірити це, запитавши хоч би тодішнього міністра фінансів, що живе тепер у Празі. Той би йому сказав, що кредити для капели, як і всі інші подібні кредити, були закриті не зараз же, а вже після евакуації Києва і закриття внаслідок цього наших конт у закордонних банках, а не «за ненадобністю», і вже після видачі Капелі 200.000. Коли делегація все ж таки

просила про відновлення кредиту, я, тодішній міністр фінансів, вказав на те, що це залежить від міністра освіти, а не від мене, з свого боку обіцяв не противитися тому, але звернув увагу делегації на ті труднощі, що стоятимуть перед Капелою у випадку виїзду за кордон: непевність регулярного одержання асигнованої суми, можливість невизнання українських паспортів у багатьох державах, труднощі переїздів, особливо в зв'язку з одержанням віз. Я запропонував членам Капели уважно обмірковувати всі ці труднощі, що стоять перед нею.

Фактично Капела тоді не існувала, бо з Києва виїхало не 128 душ, як передбачалося, а як зазначає сам С. Наріжний (стор. 21), всього 37 осіб; до того ж у зовсім випадковому складі; напр., не виїхали оперні солісти, що мали бути в складі Капели; цю важливу деталь С. Наріжний замовчує; замовчує й те, що коли в Кам'янці вдалося організувати Капелу наново, хоч і в неповному складі, то кредити були знову відчинені; а законом 24. 6. 1919. були навіть збільшені на 1.343.000 фр. франків.

Але лишім на боці спогади ріжних осіб і інші матеріяли суб'єктивного характеру. Проф, др С. Наріжний є науковим співробітником Музею ВБУ (та ще й платним); отже він мусить знати, що в Музею зберігається значна частина архіву Капели, як і інші матеріяли, з яких видно, що Капела одержала від 24.1.1919 до 1.7.1920:

Фінансові агенти, посольства й дипломатичні місії, як виконавчі органи уряду У. Н. Р., видавали ці суми або на підставі ордерів міністра фінансів, або на підставі порозуміння з ним або з міжкорд. справ; коли ж видавали з своєї власної ініціативи, як позичку Капелі, то позичку цю повертало міністерство фінансів, а не Капела. Цілком незрозуміло, як може проф. С. Наріжний називати ці суми «посторонніми підмогою» (стор. 23).

Особливо дивно рахувати «посторонньою підмогою» видачу посольства в Берліні 353.000 мар. з окремого фонду, що була зроблена з мого розпорядження, як міністра фінансів.

У вищенаведеному списку немає ще кількох тисяч гульденів, що я переслав Капелі з Амстердаму через нашу дипломатичну місію в Гаазі (чи не ті це 5.000 гульд., що означені в т. 9, а у Наріжного фігурують на стор. 23, як «позичка посольства у Гаазі?»).

Я не маю часу переглянути всі протоколи, листування й інші матеріяли Капели, що зберігаються в Музеї ВБУ; а то б, напевно, знайшов ще деякі суми, що були виплачені представниками

уряду УНР, а про які проф. С. Наріжний не згадує. Напр., 22. 9. 1920 А. Кошиць одержав для Капели 2.350.000 мар. Польс., а в листі голови Дипломат. Місії в Варшаві з дня 20. 12. 1920 ч. 3580 говориться про видачу Капелі з військового фонду останньої квоти 700.000 марок польських.

До цього треба додати вищезгадані 2.000.000 австр. крон, що видав Капелі «Дніпросоюз», а вірніше ОЦУКС, за рахунок тих сум, що був винен фінансовій агентурі Уряду У. Н. Р

Все це суми дуже великі, особливо, якщо взяти на увагу, що вони були видані в той час, коли ми вже втратили майже всю, а потім таки зовсім всю територію. Я не маю часу перерахувати це все на гривні і франц. франки, а для орієнтовки подаю курси валют з 1919 і першої половини 1920 рр. В той час курси валют дуже хиталися так, що, напр., фунт стерлінгів коштував 135–350 нім. марок, або 4–5 ам. доларів, або 200–350 чеських крон. Пересічно можна рахувати, що в той час 1 ф. стерл. = 4 долар. = 800 австр. кр. = 250 чеських крон = 190 нім. марок = 14 голанд. гульденам = 28 швайц. фр. = 50 фр. фр. = 40 бельг. фр.

Щоб уявити покупну силу грошей в той час, можу навести, що платня машиністки в празьких конторах була 300–500 кр. чеськ.; українські студенти діставали від дипл. місії в Празі стипендії 400 кр. чеськ. в місяць, а oprіч того мали, здається, безплатне помешкання; дешевий обід у Празі коштував 5–6 крон; а в першокласному ресторані дуже добрий обід з вином і кавою — 20–25 кр. чес.

А тепер хай проф. Наріжний порівняє ці суми з прибутками Капели від улаштованих нею концертів (за покриттям видатків на урядження їх):

1. 16 концертів по Чехії 14.5.–18.7/1919. кор. чес.	40.907.30
2. 8 концертів у Відні 22. 7–15. 9. 1919 австр. кр.	25.663.13
3. 9 концертів у Швейцарії X. 1919 шв. фран.	4.900
4. 19 концертів у Франції фр. фран.	41.634.70
5 9 концертів у Бельгії бельг. фран.	10.296.55
6. в Голандії — дефіцит г. гульд.	1.361.96
7. 9 концертів у Лондоні	21 ф.ст.
	18шил. 6п.
8. 8 концертів у Берліні нім. марок	56.483.45

Ці незначні суми не тільки яскраво підкреслюють, що Капела, всупереч твердженню С. Наріжного, утримувалась майже виключно на кошт державної скарбниці, але проливають світло

і на причини тих фінансових скрут, які часом переживала Капела. Справді, ці прибутки були занадто вже малі.

Навіть в акті ревізії, що його С. Наріжний цитує так невдало, можна знайти й пояснення, чому ці прибутки були такі малі. В цьому акті ревізії згадується про недосвідченість організаторів концертів (ст. 16), про те, що контрольного концерту з боку адміністрації Капели був невистачаючим й недбалим (ст. 16), про недбалість при продажі програм і тексту пісень, про невистачальність контролю безплатних білетів, про «недостачі й помилки, яких було багато» (ст. 19). Проф. Наріжному мусіла кинутися в вічі і заключення ревізійної комісії: «На тій основі можна рішуче ствердити, що при кращій організації і ліпшим контролю концертів доходи з цього джерела Капели були би далеко вищі. Замість цього бачимо явище, що напр. у Берліні, концертні салі були переповнені, а обрахунки бюро виказують дефіцити або невеличкі доходи» (ст. 17).

В тому ж акті ревізії вказується на «багато помилок і занедбань в господарці Капели, яких не можна виправдати ні ненормальними умовами під час подорожі, ні нефаховістю урядовців» (ст. 13); згадується про «випадок пропущення фальшивих рахунків чотирма капелянами дня 4. травня 1920. р. в Берліні», що лишився без притягнення до відповідальності; про відсутність у адміністрації Капели власного контрольного органу, про відсутність «періодичних звітів з поодиноких областей адміністрації» (ст. 15). «Касового контролю і звітів за весь час існування Капели не було» (ст. 16),

Проф. Наріжний не знайшов потрібним вказати на ці внутрішні причини матеріальних труднощів Капели. Не говорить він і про інші хиби внутрішнього життя Капели, які також мали свій вплив, і про які згадується в тому ж акті ревізії. Весь час говорить лише про матеріальне незабезпечення Капели, тим він пояснює й «ріжні непорозуміння», й «тертя» у внутрішньому житті Капели (ст. 28). А тим часом в протоколі Ради Капели 15.8.1919 р. (Відень) зафіксовано залізний фонд: 1.000 фун. ст., 1.940 доларів, 5.000 швейц. фр. і 100.000 лір, себто біля 2.000.000 австр. корон. Не знаю, чи бачив др С. Наріжний цей протокол; він є в Музеї ВБУ. Чим пояснити «тертя» у той час?

Із усієї статті Наріжного, що охоплює цілий аркуш, у чита-ча залишається вражіння, що причиною всіх бід були «фінансові потентати» уряду УНР. Вже самий цей вираз позбавляє працю

д-ра С. Наріжного характеру науковості і прозраджує його бажання виставити уряд УНР з р. 1919–20 в смішному виді. Це — вже не історія, а «Приклади, како пишутся комплименты разные».

Чим все це пояснити? Чи проф. С. Наріжний просто не розібрався в матеріалах, і справа фінансування Капели представляється йому дійсно так, як він її змалював, піддавшись впливу мемуарів та нефахового акту ревізії? Але коли історик не може розібратись в подіях, що відбулися 20 літ назад, то як він зможе розібратись в тому, що було 200 або 1.200 літ тому? Страшно стає за нашу історію.

Можна зрозуміти члена Капели, що, пишучи свої спогади, на все дивиться з погляду своїх дрібних переживань; але коли історик безкритично використовує ці спогади, так що його праця уявляє з себе якусь мозаїку, та ще обминаючи автентичні матеріали, то це вже не «Студії Музею Визвольної Боротьби України», а викривлення історії нашої визвольної боротьби. Досить вже і так написано всяких «Літописей» та «Відроджень» на руку ворогам нашого визвольного руху.

Взяти хоч би такий вираз: «З боку урядових чинників закордоном в критичний момент вона не знайшла для себе потрібної підмоги» (ст. 28). З яким злорадством прочитає це ворог нашої визвольної боротьби і з яким захопленням використає це для своєї пропаганди, як доказ відсутності конструктивності в українців.

А між тим це твердження — цілковита неправда. Критичних моментів при подорожі Капели в умовах 1919–20 рр. було багато, і кожен раз урядові чинники приходили їй на допомогу. По приїзді до Ужгороду Капела була конфінована; загрозувала висилка її назад; вирятувала її наша Дипломат. Місія в Празі. До Праги Капела приїхала без відповідних костюмів; та сама Місія допомогла їй порадою й грішми. Диплом. Місії допомагають Капелі і здобувати візи, що в той час було дуже не легко. Не знаю, може, проф. С. Наріжний не вважає Дипл. Місію за урядовий чинник? У Відні Капелі допомагає вже не тільки наше Посольство, а міністр В. Темницький (безперечно урядовий чинник), що дає їй 1.000.000 австр. крон, з умовою створити резервовий (згаданий вище «Залізний») фонд. Коли через негосподарне ведення справи цей фонд розстаяв, фінансовий агент уряду УНР Г. Супрун дає майже півмільона марок. Коли вже нікуди було їхати, бо з Америкою вийшла невдача (з чієї вини?), то Посольство в Берліні виписує Капелу до Берліна і з розпорядження міністра фінансів

дає їй 353.000 мар. (у С. Наріжного це «позичка», «постороння допомога»).

Нарешті міністр Б. Мартос, перед своїм відходом на демісію (кінець червня 1920 р.), знаючи, що новий міністр фінансів навряд чи зможе здобути якісь значні кошти, дає наказ фінансовому агенту І. Мірному виплатити Капелі 458.750 нім. марок з останнього міліону, що ще був у його розпорядженні.

Через місяць після демісії Б. Мартоса Капела розкололась: свідоміша частина її під керівництвом О. Приходька виїхала на Підкарпаття, де й виконала солідну національно-культурну працю.

Решта залишилася вже без жадних виглядів. Але й тут уряд УНР прийшов на виручку, видавши кілька міліонів марок польських, вже з військового фонду. Отже як бачимо, в дійсності, уряд ішов навіть на жертви.

Подібні викривлення через поверховість дослідження та неясність викладу зустрічаємо і в інших розділах. Так, в розділі: «Українське студентство на еміграції» читаємо: «в 1919. і 1920. рр. не було організовано ще ні самопомоги ні державної допомоги, ні допомоги міжнародних студентських установ» (ст. 72). Отже виходить, що два роки студенти не діставали нізвідки допомоги. Але тут же читаємо: «В цих роках тільки українські дипломатичні представництва в Празі та Відні матеріально допомогали студіюючій за кордоном українській молоді». Отже виходить, що державна допомога була? Чи укр. дипломатичні представництва автор не визнає за державні органи? Не зазначено також і розмір цієї допомоги. Далі знов говориться: «Становище українського еміграційного студентства після 1920. р. було становищем сироти, що має дбати сам про себе» (ст. 72). Але на тій же сторінці наводиться цілий ряд установ, що займалися допомогою студентству. Тут же виявляється, що й самопомогова акція була (ЦЕДУС, пізніше ЦЕСУС), а на ст. 73 згадується й «Українську Студентську Поміч», але не подається ні датуму початку її, — ні розміру її діяльності, хоч вона була в Празі, і все це можна було б дослідити; і вже аж на стор. 76 говориться про студентську допомогу акцію і у Відні.

В дійсності ж справа стояла так: до листопаду 1919 р. наша молодь брала активну участь в збройній боротьбі проти наших ворогів. Отже за кордоном вчилося лише небагато окремих осіб; дехто з них був матеріально забезпечений, дехто діставав допомогу від наших дипломатичних представництв. Під кінець 1919 р.

наша молодь починав прибувати за кордон. Якщо не помиляюсь, в листопаді 1919 р. в Празі було 18 українських студентів. Список їх має бути в Музеї між студентськими матеріалами.

Коли я приїхав до Праги, то голова Дипломатичної Місії М. Славінський звернув на це мою увагу і я, як уповноважений представник уряду, дав дозвіл видавати з місійних фондів до 40 стипендій по 400 кр. місячно.

Подібні заходи були зроблені й в інших місцях. В 1920. р. наприклад, я безпосередньо видав допомоги для закінчена освіти Ю. Русову, А. Остапчуковій, Н. Суровцовій і ще комусь; а посол Г. Сидоренко, як також і Місія ЗО УНР, почали видавати регулярно стипендії. Як бачимо, акцію було поставлено планомірно; тільки д-ру С. Наріжному не повелося це дослідити. Через це його нарис не дав ясного образу студентської допомоги, тим більше, що й статистичні дані він подав несистематично, розкинувши по ріжних сторінках.

Через поверхове ознайомлення з матеріалом, матеріалом дуже багатим, та через неясність викладу, образ діяльності найцікавіших наших еміграційних установ вийшов дуже блідий. Наприклад, р. 1922 було засновано Українську Господарську Академію в Чехії. Це — колосальна подія, нечувана до того в житті жадної еміграції; сама організація високої технічної школи з шістьма відділами була переведена в рекорднім часі: менше, як за півроку; через місяць після одержання перших грошей вже почалися виклади. У С. Наріжного це змальовано такою блідю фразою: «своє існування Укр. Госп. Ак. фактично почала 22. квітня 1922. р., хоч статут її формально був затверджений 16. травня 1922. р.» (ст. 137).

На стор. 138, де говориться про навчання в Укр. Госп. Академії, не згадано про головну рису навчання в ній, а саме, що в основу навчання було покладена ґрунтовне практичне ознайомлення з предметом, для чого служили практичні вправи в численних лабораторіях і кабінетах, на фермах і в полі, семінари, екскурсії, командировки на практику, дипломні праці й под. Представники високих шкіл були дуже здивовані, що емігранти за такі, порівнюючи, незначні кошти і за короткий час спорудили стільки учбових установ і зуміли поставити навчання на такий практичний ґрунт.

Досить хоч би згадати, що самих кооперативних екскурсій відбулося більше двадцяти, при чому слухачі Академії оглянули

канцелярії, склади й фабрики центральних кооперативних установ, були присутні на їхніх зборах уповноважених, відвідали виставку сільськогосподарську і виставку чеських виробничих товариств, ознайомилися з підприємствами окремих кооперативів, як от споживчих товариств, кооперативних молочарень, хлібопекарської артілі, сільськогоспод. артілі, союзу для збуту цикорії, електричного товариства, кількох хлібних елеваторів і т. п. Після кожної екскурсії один із її учасників прочитував відповідний реферат на вправах з кооперації або на семінарі.

Подібні екскурсії відбувалися й на інших відділах.

Для цілей навчання, а разом з тим і для піднесення матеріального стану слухачів Академії було засновано чотири кооперативи: 1) Споживче т-во: «Україна», що провадило крамницю, їдальню й буфет; 2) ощадно-позичкове: «Єдність»; 3) сільськогосподарське виробниче: «Праця» з власним огородом, а пізніше 4) споживче: «Відродження». С. Наріжний подає тільки три, не згадуючи про «Працю» та ще до того назвавши споживче т-во: «Україну» ощадно-позичковим, так що читач-кооператор здивовано запитав: «нащо ж було організовувати два ощадно-позичкових товариства та ще при одному з них заводити буфет, їдальню й крамницю? Чому було не організувати для того споживче т-во?».

На стор. 240 серед членів т-ва укр. кооператорів названо лише 3 кооператори і не подано цілого ряду слухачів кооперативного підвідділу, що були активними членами цього т-ва, як от інженери: М. Малашко, Т. Микуляк, Е. Корнилович, В. Афанасієвський, Я. Балабан, В. Волковський, В. Зазимко, К. Кіцила, Є. Кульчицький, З. Кущинська, Д. Михайлюк, І. Пастух, І. Прокопів, А. Споляк, В. Шкляр, І. Роман ... Не згадано навіть лектора І. Івасюка, що кілька років був заступником голови Управи.

Дуже мало написано й про діяльність цього т-ва. А в Музей ВБУ я передав усі справи т-ва укр. кооператорів, а в тім числі й книгу протоколів.

Через недосконалу систематичність викладу, про участь еміграційних установ у різних виставках говорить в різних місцях. Так на ст. 163 говорить про участь Укр. Госп. Академії в різних виставках, а на ст. 258–260 говорить про участь у виставках різних українських організацій. Проте ні там, ні там не згадано про участь Укр. Госп. Академії, точніше її кооперативного підвідділу, у світовій кооперативній виставці в Генті року 1924. Експонати показували організацію й план навчання

кооперативного підвідділу Укр. Госп. Академії; виставку організували проф С. Бородаєвський та проф. Б. Мартос з технічною допомогою інж. Ю. Яковлева. Для цієї виставки проф. С. Бородаєвський склав окрему інформаційну брошуру на французькій мові: «L'enseignement supérieur cooperative a l'Academie Polytechnique Ukrainienne en CSR», Gand 1924.

Ця брошура була роздана членам міжнародного кооперативного з'їзду та відвідувачам виставки і зробила велике враження: аджеж кооперативний відділ Укр. Господ. Академії був єдиною в світі високою кооперативною школою з повним курсом навчання. Його програма була предметом обговорення на міжнародній конференції високошкільних професорів, що викладали кооперацію (Гент 1924 р.). Роздача брошури учасникам конгресу викликала протест представників совітської кооперації, але цей протест не мав жодного успіху.

Про цю брошуру не згадано і в переліку інформаційних видань про Українську Господ. Академію на ст. 165, хоч я передав її до Музею ВБУ).

Взагалі, вдаючись часом в непотрібні подробиці, С. Наріжний пропускає досить важливі речі. Наприклад, говорячи про розташування У. Г. Академії в Подєбрадах, С. Наріжний вважає потрібним додати: «Перед тим намічалось для осідку Академії кілька інших міст Чехії й на Мораві — Табор, Рудниця, Берно, Хрудим і інші. Особливо великі шанси мало Берно...» і т. д. Кому це потрібно? Зате про діяльність професорів Академії сказано далеко не повно.

Наприклад, в цій публікації мені не пощастило знайти згадки про те, що проф. С.Бородаєвський одержав премію на конкурсі, улаштованім Міжнародною університетською лігою, за свою працю: «Les problemes economiques et la paix» (брошура передана своєчасно до Музею ВБУ).

Взагалі діяльність проф. С. Бородаєвського описана неповно. Не згадано навіть про його надзвичайно продуктивне співробітництво в чужих фахових органах від Чикаго і Сао Паоло до Токіо й Сайгону, більше як у 20 країнах, мабуть чи не у всіх більш-менш поширених мовах, до китайської, японської та індійської включно.

Дрібніших репортажів проф. С. Бородаєвського вміщено у 85 фахових органах ріжних країн понад 500.

Проф. С. Бородаєвський мав зв'язки з провідниками кооперативного руху багатьох країн. У світовому кооперативному з'їзді

1931 р. він брав участь, як делегат аргентинського кооперативного союзу. Він же був і членом міжнародного інституту для кооперативних студій. Все це С. Наріжний замовчав.

Я ніскільки не дивуюся, що в публікації С. Наріжного неповно окреслена моя діяльність: він міг не мати під рукою відповідних матеріалів. Але матеріали про С. Бородаєвського є в Українському Вільному Університеті, де для кожного професора заведено окрему папку і до них вкладаються звідомлення професорів про їхню працю. С. Наріжний, як проф. того самого університету, мав ці матеріали до диспозиції.

При цій нагоді вважаю потрібним виправити ще одну хибу С.Наріжного. В списку професури Укр. Госп. Академії (стор. 159) неточно подано назви кафедр, що їх займали деякі професори. Так при С. Бородаєвському показано: історія кооперації й кредитова кооперація, а треба: історія кооперації та кооперація продуцентів, себто не тільки кредитова кооперація, а й кооперативне постачання машин та сировин, кооперативний збут, продукційні артілі та електрична кооперація. Так само, щодо проф. Б.Мартоса подано: теорія кооперації та споживча кооперація, а треба: теорія кооперації та кооперація споживачів, себто не тільки споживча кооперація, а й будівельна.

Зміст вищезазначеного відгуку, на перший погляд, констатує наявність надмірних претензій Б.Мартоса до С.Наріжного щодо, в першу чергу, необ'єктивного висвітлення питання фінансового забезпечення діяльності Української республіканської капели під керівництвом О.Кошиця. Як міністр фінансів, голова Ради Народних Міністрів УНР, Борис Мартос володів достеменною інформацією про фінансову підтримку цього мистецького колективу з боку урядових інституцій УНР.

Архівні документи підтверджують, що, незважаючи на досить складні обставини суспільно-політичного, воєнного характеру, постійну нестачу коштів, капела завжди зазнавала матеріальної опіки уряду, Директорії УНР.

Зокрема, 23 січня 1919 р. на засіданні РНМ УНР міністр народної освіти І.Огієнко виступив з проектом закону про утворення Української республіканської капели та асигнування на її утримання 1 млн 184 тис 500 крб у 1919 р. і виділення 1 млн 142 тис 500 крб-франків на її подорож до Франції та інших країн Західної Європи. (Рішення ухвалене) [8].

15 вересня РНМ, заслухавши Відношення голови Директорії від 11.09.1919 р. Ч.2438 на ім'я голови РНМ в справі асигнування коштів на підтримку та подорож Української республіканської капели, проголошене товаришем міністра народної освіти П.Холодним, РНМ постановила передати ці документи міністру народної освіти для внесення ним до РНМ відповідного законопроекту [9].

Кабінет Народних Міністрів УНР під головуванням прем'єра І.Мазепи 14.02.20 р. в м.Кам'янці-Подільському постановив надати міністру фінансів ряд додаткових повноважень. Їх зміст зводився до наступного: «Рада Міністрів Української Народної Республіки уповноважує отсим міністра фінансів п.Бориса Мартоса розпоряджуватися всіма сумами, які належать УНР, а знаходяться в німецьких банках чи то в знаках, чи то в цінних паперах...» [10]. Тож зрозуміло, що Б.Мартос мав об'єктивні дані про рух фінансових потоків, мав право розподіляти кошти за цільовим призначенням, у т.ч. й на адресу Капели (про це неодноразово йдеться в тексті рецензії. — *Ю.Т.*).

Важливе значення для колективу Капели мали рішення РНМ, прийняті 22.07.20 р. в м.Тарнові (Польща). Так, заслухавши доповідь головноуправляючого справами мистецтва і національної культури П.Зайцева про асигнування 20 000 000 грн на допомогу Українській республіканській капелі і 2 000 000 грн на її переїзд до м.Варшави, РНМ постановила: 1) скасувати тимчасові штати службовців Капели з 1 серпня 1920 р.; 2) надати з 1 серпня 1920 р. в розпорядження Капели прибутки з її концертів; 3) асигнувати в розпорядження П.Зайцева 7 000 000 грн з коштів державної скарбниці на допомогу Капелі; 4) видатки на утримання з 1 січня 1921 р. встановити згідно з кошторисом [11].

Уже 11 вересня 1920 р. на засіданні уряду на чолі з головою РНМ В.Прокоповичем прийняли постанову про надання Капелі 40 000 000 грн (2 000 000 польських марок) двома рівними частинами, причому другу з них — по переїзді до Польщі [12].

Варто пам'ятати, що 1919–1920 рр. — найбільш складний період українського державотворення. Волею історії, Б.Мартосу судилося стати одним із провідних діячів Української революції, однак наприкінці серпня 1919 р. він подав заяву з проханням про звільнення від обов'язків голови РНМ, але з залишенням на посаді міністра фінансів. 27 серпня 1919 р. Директорія УНР

надіслала на його адресу звернення з подякою за роботу на посаді голови РНМ [13].

Вищезазначене, певною мірою, демонструє увагу уряду до проблем Капели та особисту роль у поліпшенні її фінансового становища з боку Бориса Мартоса. Крім того, автор рецензії висунув й ряд інших зауважень до Симона Наріжного щодо функціонування Української господарської академії, оскільки процес її організації та діяльності також відбувався за його безпосередньої участі як одного з засновників цього закладу.

Сьогодні, на жаль, не відомі достеменні мотиви, які спонукали Б.Мартоса до такого різкого виступу. Можна припуститися думки про наявність між цими діячами міжособистісного конфлікту в зв'язку з неповним розкриттям на сторінках книги ролі Б.Мартоса в забезпеченні як турне Капели, так і в створенні УГА, Технічно-господарського інституту тощо.

Крім цієї рецензії, після виходу монографії, на неї з'явилася велика кількість відгуків за підписами інших діячів. У жодному разі ми не применшуємо ключову роль С.Наріжного та надзвичайно важливу наукову, культурну, історичну цінність «Української еміграції» — першого, і впродовж досить тривалого часу, єдиного видання означеного плану в українській і зарубіжній історіографії.

Ще одна цікава деталь полягає в тому, що Б.Мартос до кожного примірника рецензії, надрукованої у вигляді невеликої брошури, вставив записку такого змісту: «Високошановний Пане. Дозволю собі надіслати Вам відбиток моєї статті з проханням прочитати її і, коли б мали які зауваження щодо поданих у ній фактів, ласкаво написати мені їх. Книжечку прошу мені повернути, щоб я міг переслати її іншим особам, бо цих відбитків видруковано дуже малу кількість... Коли б же Ви захотіли залишити цю книжечку для себе, то прохаю переслати мені доданою складанкою якусь суму на видання дальших праць, присвячених встановленню правди щодо подій з українського визвольного руху».

Після виходу в світ першої частини «Української еміграції» і Симон Наріжний, і Борис Мартос усе своє життя присвятили боротьбі за українську державність, проживаючи далеко за межами Батьківщини. Сам факт наявності рецензії (однієї з багатьох. — Ю.Т.) демонструє непрості взаємини в середовищі української еміграції міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.), вчить сучасне покоління дослідників робити висновки з досвіду попередників,

утверджувати в своїх працях принципи історичної правди, об'єктивності та науковості.

---

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша. — Прага, 1942. — 372 с.; ССХХХІІ с., іл.

2. Енциклопедія Української Діаспори: В 7 т. / Гол. ред.: В.Маркусь. — Вид. перше. — Київ — Нью-Йорк — Чикаго — Мельбурн, 1995. — Т. 4 (Австралія — Азія — Африка).

3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша. — Прага, 1942.

4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — 272 с.

5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша (друге видання). — Львів — Кент — Острог, 2008. — ХХ с. + 250 с.; ССХХХІІ с., іл.

6. Мартос Б. З приводу публікації С.Наріжного «Українська еміграція». — Прага: Пробоєм, 1943. — 7 с.

7. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К.: Генеза, 2002.

8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 60.

9. ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 84.

10. ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк.1 зв.

11. ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 83–84.

12. ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 11–11 зв.

13. Україна. — 1919. — 30 серпня.